

BAZA FRAZEMSKIH ETIMOLOGIJA

1. Uvod

Frazemi koji su obrađeni u *Hrvatskome mrežnom rječniku* korespondiraju s frazemima koji se nalaze u *Kolokacijskoj bazi hrvatskoga jezika*, koja je osmišljena kao dinamičan rječnik sveza riječi hrvatskoga jezika, a javno je dostupna i pretraživa na mrežnoj stranici Instituta za hrvatski jezik (ihjj.hr/kolokacije/), vidi poglavlje *Kolokacijska baza hrvatskoga jezika*. Od 2017. godine u sklopu *Kolokacijske baze hrvatskoga jezika* dostupna je *Baza frazema hrvatskoga jezika* (frazemi.ihjj.hr/), vidi 1. sliku.

BAZA FRAZEMA
HRVATSKOGA JEZIKA

TRAŽI

O bazi Kontakt

A B C Č Ć D DŽ Đ E F G H I J K L LJ M N NJ O P Q R S Š T U V Z Ž

car	car je gol
car	dati caru carevo, a Bogu Božje
car	gol kao car
car	kamo car ide pješice
car	tamo gdje car ide pješike
car	živjeti kao car

1. slika: Baza frazema hrvatskoga jezika

Frazemi koji su uvršteni u tu bazu ekscerpirani su iz različitih izvora suvremenoga hrvatskog jezika: dnevnoga, tjednoga i mjesečnoga tiska, znanstvene i stručne jezikoslovne literature, lijepe književnosti koja je dostupna u računalnome korpusu *Hrvatska mrežna riznica* (<http://riznica.ihjj.hr/>), *Hrvatskoga mrežnog korpusa – hrWaC-a* (<http://nlp.ffzg.hr/resources/corpora/hrwac/>) te suvremenih rječničkih mrežnih i tiskanih izvora hrvatskoga jezika (*Školski rječnik hrvatskoga jezika*, *Veliki rječnik hrvatskoga standardnog jezika*, *Hrvatski jezik*). Također, u bazu su ušli i frazemi objedinjeni u e-knjizi *Bibliografija hrvatske frazeologije – Frazeobibliografski rječnik*, koja je dostupna na mrežnim stranicama izdavača (<http://www.knjigra.hr/elektronicka-izdanja/>) i mrežnim stranicama *Hrvatskoga arhiva weba* (<http://haw.>

nsk.hr/). U *Bazi frazema hrvatskoga jezika* nalazi se oko 22 000 frazemskih pojava, a frazemi se s pomoću tražilice mogu pronaći po svim frazemskim sastavnicama, nosivim i nenosivim, punoznačnim i nepunoznačnim. Kod frazema koji to svojom strukturom predviđaju upisana je i rekcijsko-valencijska dopuna u kosim zagrada, koja upućuje na sintaktički i uporabni potencijal frazema. Svi su ti izvori konzultirani pri obradi frazema u *Hrvatskome mrežnom rječniku – Mrežniku*.

2. Obrada frazema u bazi frazemskih etimologija i *Mrežniku*

Kao rezultat rada na *Hrvatskome mrežnom rječniku* nastala je baza frazemskih etimologija, koja se nalazi u rubrici *Frazemi* na portalu *Hrvatski u školi* (<http://hrvatski.hr/frazemi/>) Instituta za hrvatski jezik. Ta se baza puni na dva načina: frazemima koji su obrađeni u *Mrežniku* i frazemima koji su godinama obrađivani u rubrici od *A do Ž* institutskoga znanstveno-popularnog časopisa za kulturu hrvatskoga jezika – *Hrvatskoga jezika*. Svi brojevi *Hrvatskoga jezika* i članci koji su izlazili u spomenutoj rubrici javno su dostupni u cjelovitome obliku na *Portal hrvatskih znanstvenih i stručnih časopisa – Hrčak* (<https://hrcak.srce.hr/hrjezik>). Na 2. slici prikazan je dio rada *Tko zabija glavu u pijesak?* objavljenoga u časopisu *Hrvatski jezik* (Kovačević 2014.).

OD A DO Ž

BARBARA KOVAČEVIĆ

Tko zabija glavu u pijesak?

Slikovitost je jedna od veoma važnih značajka na kojima počiva motivacija i nastanak mnogih frazema. Slika može i ne mora uvijek biti dobro protumačena, što može izazvati čuđenje kod korisnika. Na jednoj od takvih pogrešno protumačenih slika počiva i hrvatski frazem *zabiti/zabijati* (*gurnuti/gurati* i sl.) *glavu u pijesak* <kao noj> kojim se veoma često opisuje čovjek koji namjerno ignorira istinu, čovjek koji se ne želi suočiti s neugodnom stvarnošću ili koji zatvara oči pred činjenicama.

2. slika: Rad *Tko zabija glavu u pijesak* (Kovačević 2014.)

U *Bazi frazemskih etimologija* uz kanonski oblik frazema donose se podatci o motivaciji i podrijetlu frazema, posebice onih kod kojih se s vremenom gubi veza s motivacijskom bazom ili se razvija neko novo značenje. Obradenih se pedesetak frazema (u prvoj fazi projekta) može tematski okupiti u nekoliko skupina, od kojih su etimološki najzanimljiviji: animalistički frazemi, biblijski frazemi, antički frazemi te frazemi motivirani književnim djelima.

animalistički frazemi. Animalistički frazemi koji za sastavnicu imaju naziv koje životinje najčešće su motivirani izgledom, osobinama i ponašanjem životinje te su često vrlo slikoviti (npr. *crna ovca*, *kupiti/kupovati mačka (mačku) u vreći*, *krokodilske suze*). Slikovitost je jedna od važnih značajka na kojima počiva motivacija i nastanak mnogih frazema, ali pozadinska slika može biti i pogrešno protumačena, što može izazvati čuđenje kod korisnika. Na jednoj od takvih pogrešno protumačenih slika počiva npr. i hrvatski frazem *zabiti/zabijati (gurnuti/gurati i sl.) glavu u pijesak <kao noj>*, kojim se veoma često opisuje čovjek koji namjerno ignorira istinu, čovjek koji se ne želi suočiti s neugodnom stvarnošću ili koji zatvara oči pred činjenicama. Pretpostavlja se da je priču o plašljivim nojevima koji guraju glavu u pijesak začeo veliki rimski mislilac Plinije Stariji (Gaius Plinius Secundus Maior, 23. – 79. po. Kr.), koji je u svojoj enciklopediji *Naturalis Historia* spomenuo kako nojevi zamišljaju da zabijanjem glave u grmlje njihovo cijelo tijelo postaje nevidljivo. Iako Plinije Stariji nigdje ne spominje pijesak, nego grm, povjesničari su zaključili da je taj prvi zapis koji postoji o nojevima temelj besmislice koja se proširila Europom. Međutim, ni prema fizičkome opisu, a ni prema opisu njegova načina života ne bi se moglo zaključiti da je noj plašljiva životinja. Premda je frazeološko značenje moglo proizići iz Plinijeve priče, objašnjenje slike na kojoj frazem počiva možda bi se moglo potražiti u nojevim prehranbenim navikama ili roditeljskom porivu zaštite potomstva. Na 3. slici pokazuje se obrada frazema *zabiti (gurnuti) glavu u pijesak <kao noj>* u *Bazi frazemskih etimologija*, a u 1. primjeru obrada toga frazema u *Mrežniku* (pod natuknicom *glava*).

zabiti (gurnuti) glavu u pijesak (kao noj)

Izraz je utemeljen na drevnoj priči o plašljivim nojevima koji u opasnosti guraju glavu u pijesak misleći da su tako nevidljivi neprijatelju. Kad kažemo da tko zabija glavu u pijesak (kao noj), to znači da smatramo da se ne želi suočiti s neugodnom stvarnošću.

3. slika: Obrada frazema *zabiti (gurnuti) glavu u pijesak <kao noj>* u bazi frazemskih etimologija

1. primjer: obrada frazema *zabiti (gurnuti) glavu u pijesak <kao noj>* u *Mrežniku*

▪ **zabiti (gurnuti i sl.) glavu u pijesak <kao noj>**

Zabiti (gurnuti i sl.) glavu u pijesak <kao noj> znači namjerno ignorirati istinu, ne željeti se suočiti s neugodnom stvarnošću.

Problem zbrinjavanja otpada ključan je problem grada Rijeke, ali treba napomenuti da lokalne samouprave ne mogu gurati glavu u pijesak kao noj jer su svi rokovi oko odlagališta Viševac istekli.

Glede promjena koje slijede, očito nagore, možemo samo zabiti glavu u pijesak i praviti se da se to nas ne tiče i mirno čekati kada ćemo ostati živi kuhani ili pak možemo smoći snage i nešto poduzeti.

Lijepo je biti tolerantan, ali ne valja zabijati glavu u pijesak kao noj niti se igrati s bijesnim psom.

Etimologija: Frazem je utemeljen na drevnoj priči o plašljivim nojevima koji u opasnosti guraju glavu u pijesak misleći da su tako nevidljivi neprijatelju.

antički frazemi. Antički frazemi motivirani su antičkim mitološkim ličnostima, muškarcima, junacima, polubogovima čije sudbine naglašavaju ljudske vrline i mane. Ti su frazemi općeeuropskoga karaktera, tj. prisutni su u frazeologijama većine europskih naroda i za razumijevanje njihova frazemskoga značenja nužno je poznavati priču o glavnim akterima, uglavnom muškarcima (npr. *Ahilova peta*, *Sizifov posao*, *Tantalove muke*, *Augijine (Augijeve) štale*, *Damoklov mač*, *Pirova pobjeda*, *Midin dodir*) iako ima i poneka rijetka žena koja je svojom pričom motivirala nastanak frazema (npr. *Pandorina kutija*, *Eridina jabuka* (češće *jabuka razdora*), *Arijadnina nit*). Također, dva najveća antička epa, *Ilijada* i *Odiseja*, koja se pripisuju slijepomu grčkom pjesniku Homeru, svakako se mogu ubrojiti u kulturna književna djela koja su izvor brojnih frazema. Jedan je od njih i frazem *Ahilova peta*, koji označuje ranjivo mjesto ili slabu stranu čovjeka kojega se inače smatra solidnim i nepogrešivim, a nastao je prema grčkome mitu o neustrašivome borcu Ahileju, kojega je njegova majka Tetida, u želji da ga učini neranjivim i besmrtnim, nakon rođenja umočila u rijeku Stiks. Pritom ga je držala za petu, koja je ostala suha i tako postala jedino ranjivo mjesto na njegovu tijelu. Ahilejev neprijatelj Paris, koji je otevši lijepu Helenu prouzročio Trojanski rat, bio je upoznat s Ahilejevom tajnom slabošću i u konačnome ga je obračunu nastrijelio otrovnom strijelom u petu. Na 4. slici pokazuje se obrada frazema *Damoklov mač* u bazi frazemskih etimologija, a u 2. primjeru obrada toga frazema u *Mrežniku* (pod natuknicom *mač*).

Damoklov mač

Izraz je utemeljen na mitskoj priči o Damoklu, laskavome i zavidnome dvoraninu sirakuškoga vladara Dionizija Starijega (4. st. prije Krista). Dionizije je bio svjestan da je sreća nestalna i da pred njim kao vladarom stoje brojne opasnosti. Da bi to pokazao Damoklu, ponudio mu je da zamijene mjesta na jedan dan. Održao je gozbu na kojoj je Damoklo uživao u tome što ga dvore kao kralja. Na kraju obroka podignuo je pogled i ugledao iznad svoje glave, tj. iznad trona, oštar mač koji visi na vlasi konjskoga repa. Mač koji visi nad glavom simbol je opasnosti kojoj je izložen svaki vladar koji želi zadržati svoj položaj. Kad za što kažemo da je Damoklov mač, želimo reći da je to prijetnja opasnost, velika pogibelj ili prijetnja koja može imati ozbiljne posljedice.

4. slika: Obrada frazema *Damoklov mač* u bazi frazemskih etimologija

2. primjer: Obrada frazema *Damoklov mač* u *Mrežniku*

▪ **Damoklov mač**

Damoklov mač prijeteca je opasnost, velika pogibelj, prijetnja tragičnim posljedicama.

Kao Damoklov mač lebdi nad glavama liječnika i upravitelja bolnica ta vječita pogibelj sudske tužbe.

Danas svakom od nas nad glavom visi Damoklov mač gubitka posla.

Etimologija: Izraz je utemeljen na mitskoj priči o Damoklu, laskavome i zavidnome dvoraninu sirakuškoga vladara Dionizija Starijega (4. st. prije Krista). Dionizije je bio svjestan da je sreća nestalna i da pred njim kao vladarom stoje brojne opasnosti, a da bi to pokazao Damoklu, ponudio mu je da zamijene mjesta na jedan dan. Održao je gozbu na kojoj je Damoklo uživao u tome što ga dvore kao kralja dok nije podignuo pogled i ugledao iznad svoje glave, tj. iznad trona, oštar mač koji visi na vlasi konjskoga repa.

biblijski frazemi. *Biblija* je za većinu europskih jezika jedan od najsnažnijih i najrelevantnijih izvora poslovice, krilatica i frazema. Biblijski frazemi proizašli su

iz *Biblije*, tj. motivirani su biblijskim pričama, situacijama ili osobama (npr. *baciti/bacati bisere (biserje) pred svinje, nevjerni Toma, Judin poljubac*). Posebnu skupinu biblijskih frazema čine oni koji imaju somatske sastavnice. Takve frazeme, kao što su npr. frazemi *posuti se / posipati se pepelom <po glavi>* ili *posuti/posipati glavu pepelom* sa značenjem 'pokajati se / kajati se, osjetiti/osjećati grižnju savjesti zbog učinjene pogreške' i čupati <sebi (si)> kosu <na glavi> sa značenjem 'biti zdvojan, očajavati', moguće je dvostruko objasniti, i na temelju biblijskih prisposoba i na temelju drevnoga običaja čupanja kose i posipanja pepelom, čime se na ritualan način javno iskazuje čin kajanja pojedinca zbog počinjenih grijeha.

frazemi motivirani književnim djelima. Na primjeru *Ilijade* i *Odisije* može se vidjeti da frazemi mogu biti motivirani osobama i događajima iz književnih djela. Mnogi su frazemi, u okviru zajedničkoga europskog nasljeđa, motivirani basnama i životinjskim likovima iz basni te uglavnom pripadaju i animalističkoj frazeologiji čak i onda kad ne sadržavaju nijedan naziv za životinju ili životinjski dio tijela. Tako je npr. frazem *vaditi kestenje iz vatre <za koga>* sa značenjem 'izlagati se neugodnosti *umjesto koga*, snositi posljedice *čijih* postupaka, biti kažnjen *umjesto koga*, popravljati tuđe pogreške' internacionalnoga karaktera, a njegovo je ishodište basna *Majmun i mačak*, u kojoj je majmun u želji da se domogne pečenih kestena i pritom se ne opeče nagovorio mačka da za njega vadi vruće kestene iz vatre. Ta je basna najpoznatija u obradi francuskoga basnopolisca Jeana de La Fontainea (1621. – 1695.) iako joj se izvori mogu pronaći i u starim orijentalnim pričama koje su još od srednjovjekovlja doživljavale prilagodbe u europskim jezicima. Također, i frazem *učiniti/činiti (napraviti/praviti) medvjedu uslugu <komu>* motiviran je La Fontaineovom basnom *Medvjed i vrtlar*, koja je u slavenskome svijetu poznata u inačici *Pustinjak i medvjed* ruskoga basnopolisca Ivana Andrejeviča Krilova (1769. – 1844.). Na 5. slici pokazuje se obrada frazema *učiniti (napraviti) medvjedu uslugu* u *Bazi frazemske etimologije*, a u 3. primjeru obrada toga frazema u *Mrežniku* (pod natuknicom *usluga*).

učiniti (napraviti) medvjedu uslugu

Izraz je utemeljen na La Fontaineovoj basni *Medvjed i vrtlar*, u kojoj je medvjed, u želji da obrani usnuloga prijatelja od dosadne muhe, kamenom ubio i muhu i prijatelja. Kad kažemo da je tko komu napravio medvjedu uslugu, to znači da mu je, želeći mu pomoći ili napraviti uslugu, nanio kakvu štetu ili u čemu odmogao.

5. slika: Obrada frazema *učiniti (napraviti) medvjedu uslugu* u bazi frazemske etimologije

3. primjer: Obrada frazema *učiniti (napraviti) medvjedu uslugu* u *Mrežniku*

frazem: učiniti (napraviti) medvjedu uslugu

1. (komu) Učiniti (napraviti) komu medvjedu uslugu znači nanijeti štetu komu, ne pomoći komu.

U nedostatku vremena, često posežemo za jednostavnim rješenjima i u organizam unosimo konzerviranu, termički obrađenu i rafiniranu hranu i tako sami sebi pravimo medvjedu uslugu i urušavamo si imunitet.

Kad čitate rukopis čovjeka kojeg volite i cijenite, samo ćete mu učiniti medvjedu uslugu ako zažmirite na mane tog rukopisa. Nijedno pravo prijateljstvo nije ono koje žmiri, nego se sastoji od toga da mu kažete da je nešto smeće ili da nešto treba popraviti.

Studenti koje sam naknadno puštao na neki pismeni ispit, u velikoj većini slučajeva su ga ionako pali. Tako da sam im zapravo učinio medvjedu uslugu.

Etimologija: Izraz je utemeljen na La Fontaineovoj basni *Medvjed i vrtlar*, u kojoj je medvjed, u želji da obrani usnuloga prijatelja od dosadne muhe, kamenom ubio i muhu i prijatelja.

Kao što se može vidjeti u primjerima, objašnjenja frazema koja se nalaze u frazeološko-etimološkoj bazi *Frazemi* nalaze se u sažetijoj formi i pod obradom tih frazema u *Hrvatskom mrežnom rječniku*.

3. Zaključak

Baza frazemskih etimologija koja se razvila uz rad na *Hrvatskome mrežnom rječniku* rezultat je ukupnih frazeoloških aktivnosti koje se u Institutu za hrvatski jezik ostvaruju na različitim projektima u posljednjih petnaestak godina. Ustroj baze omogućuje njezino stalno dopunjavanje i oprimjerivanje, a struktura objašnjenja sažeto donosi motivaciju i/ili podrijetlo frazema. Također, dosadašnji rad na bazi može postati dobar temelj za izradu frazeološko-etimološkoga rječnika.

Izvori i literatura

- Baza frazema hrvatskoga jezika <http://frazemi.ihjj.hr/> (pristupljeno 22. travnja 2023.).
- Fink Arsovki, Željka; Kovačević, Barbara; Hrnjak, Anita. 2017. *Bibliografija hrvatske frazeologije – Frazeobibliografski rječnik*. Knjigra. Zagreb.
- HJP – Hrvatski jezični portal <http://hjp.znanje.hr/> (pristupljeno 22. travnja 2023.).
- Hrvatska mrežna riznica <http://riznica.ihjj.hr/> (pristupljeno 22. travnja 2023.).
- Hrvatski arhiv weba <http://haw.nsk.hr/> (pristupljeno 24. travnja 2023.).
- Hrvatski jezik <https://hrcak.srce.hr/hrjezik> (pristupljeno 22. travnja 2023.).
- Hrvatski mrežni korpus – hrWaC-a <http://nlp.ffzg.hr/resources/corpora/hrwac/> (pristupljeno 24. travnja 2023.).
- Hrvatski u školi/Frazemi <http://hrvatski.hr/frazemi/> (pristupljeno 24. travnja 2023.).
- Jojić, Ljiljana; Nakić, Anuška; Vajs, Nada; Zečević, Vesna (ur.). 2015. *Veliki rječnik hrvatskoga standardnog jezika*. Školska knjiga. Zagreb.
- Kolokacijska baza hrvatskoga jezika <http://ihjj.hr/kolokacije/> (pristupljeno 22. travnja 2023.).
- Kovačević, Barbara. 2014. Tko zabija glavu u pijesak? *Hrvatski jezik* 1/4. 29–30.
- Školski rječnik hrvatskoga jezika, <https://rjecnik.hr/> (pristupljeno 22. travnja 2023.).